

RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYANIN İQTİSADI NƏTİCƏLƏRİNİN TƏMİR HÜQUQUNUN AKTUALLIĞINA TƏSİRİ

SEVİNC ŞİXƏLİYEVƏ¹

Annotasiya

Bu gün ictimai münasibətlərin bütün sektorlarında rəqəmsal transformasiya müşahidə olunur və bu labüd keçid istehlakçı hüquqları da daxil olmaqla bütövlükdə iqtisadi mənzərəyə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməkdədir. Danılmaz faktır ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları inkişaf etdikcə elektron cihazların mürəkkəbliyi artır və bu da onların təmirini daha çətinləşdirir, eləcə də istehlakçıların həmin məhsulları saxlamaq və dəyişdirmək imkanlarını məhdudlaşdırır. Bu tendensiya elektron tullantıların artmasına səbəb olur və belə cihazların yalnız bir qismi təkrar-yenidən emal olunur. Qeyd olunanlar təmir hüququnu gündəliyə gətirməklə onun aktuallığını zəruri edir. Bu tədqiqatın məqsədi təmir hüququnun istehlakçılara öz məhsullarını təmir etmək, davamlılığı təşviq etmək və tullantıları azaltmaq üçün lazım olan məlumat, ehtiyat hissələri və alətlər əldə etmək imkanı təqdim etməsinin əsas aspektlərini, o cümlədən rəqəmsal transformasiya kontekstində davamlı və ədalətli iqtisadiyyat yanaşmasını təhlil etməkdir. Bu məqalə təmir hüququnun nəzəri və təcrübi realizəsi üçün hüquqi çərçivələrin və uyğun strateji yanaşmaların hazırlanması üçün köməkçi vasitə ola bilər.

Açar sözlər: təmir hüququ, istehlakçı hüquqları, əqli mülkiyyət hüququ, faydalı istifadə müddəti, elektron tullantı (e-tullantı), davamlı iqtisadiyyat.

I. Giriş

4-cü sənaye inqilabı dövründə texnoloji innovasiyaların sürətli inkişaf tempi məhsulların istehsalı ilə yanaşı, onların istehlak və saxlanma üsullarına da təsirsiz ötürülməmişdir. Bugünkü rəqəmsal transformasiya nəticəsində yeni biznes modelləri yaranır və bütün sənaye sahələri yenidən formalaşır. Bu məzmununda təmir hüququ əsas müzakirə predmetlərindən birinə çevrilmişdir. Belə ki, təmir hüququ istehlakçılara öz istehlak məhsullarını müstəqil şəkildə təmir etmək və dəyişdirmək imkanı verir [9, s. 184].

Bu hüquq istehlakçılara təmir etmək imkanlarına əlçatanlılığı tanımaqla, davamlılıq və iqtisadi ədalətlik prinsiplərinə əsaslanır. Bu isə öz növbəsində, şirkətlərin məhsulların təmiri üçün zəruri olan alətlərə, ehtiyat hissələrinə, o cümlədən məlumatlara çıxışı müxtəlif vasitələrlə məhdudlaşdırdığı və vaxtından əvvəl köhnəlməsinə səbəb olduğu müasir tendensiyaya qarşı durur. Belə ki, smartfonlar və noutbuklar, kənd təsərrüfatı və məişət texnikası, avtomobil avadanlığı, o cümlədən digər davamlı istehlak malları istehlakçıların öz əşyalarını uzunmüddətli istifadə etmək və ya təmir etmək imkanlarının məhdudluğu həm ətraf mühitə, həm də iqtisadi baxımından mənfi təsirlərə malikdir.

II. Təmir hüququnun əhəmiyyəti

Təmir hüququnu əhatə edən hüquqi çərçivələr beynəlxalq və dövlətdaxili yurisdiksiyalardan asılı olaraq dəyişir. Məsələn, Avropa İttifaqı regionunda istehlakçı hüquqlarını və təmirə çıxışı təmin edən qanunvericiliyin tətbiqi istiqamətində mühüm addımlar atılıb. Avropa İttifaqının 2019-cu ildən etibarən ekodizayn strategiyası və 2024-cü il tarixli Təmir hüququ Direktivi (R2R) istehsalçılara ehtiyat hissələri və təmir məlumatlarını təqdim etməyi tələb etməklə məhsulların xidmət müddətini uzatmağı hədəfləyir [7]. Belə ki, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə, yaşıl keçid və ekodizayna nail olmaq üçün istehlakçıların səlahiyyətləndirilməsi ilə bağlı nəzərdə tutulan qaydalar istehsalçıların vaxtında və sərfəli təmir xidmətləri göstərməsini və istehlakçıları təmir hüquqları barədə məlumatlandırmasını təmin edir. Həmçinin istehlakçıların təmir edilmiş məhsulların qanuni zəmanətinin əlavə bir il müddətində uzadılmasından faydalanacaq ki, bu da məhsulları yenisi ilə dəyişdirmək əvəzinə onların təmirini seçməyi təşviq edəcək.

¹ Böyük hüquqşünas / AZPROMO / Hüquq Departamenti / email: sevinc.sshikhaliyeva@gmail.com

Eynilə, Amerika Birləşmiş Ştatlarında təmir hüququ hərəkəti irəliləməkdədir və dövlət səviyyəsində təşəbbüslər ortaya çıxdı, bir neçə ştat (Nyu-Yorkda S4104A sayılı qanun, Kaliforniyada 244 sayılı qanun) təmir imkanını təşviq etmək üçün qanunlar qəbul etdi. Həmçinin Kaliforniya təmir hüququ qanununu qəbul edən ən çox əhalisi olan ştatdır. 1 iyul 2024-cü il tarixindən qüvvəyə minmiş 244 sayılı Senat Qanununa əsasən, istehsalçılar 100 dollar məbləğindən yuxarı qiymətə satılan cihazlar üçün istehsaldan sonra yeddi il ərzində müvafiq alət, hissə, proqram təminatını və sənədlərin təqdim edilməsini tələb edə bilər [2]. Bununla belə, bu qaydalar tez-tez sənaye, xüsusən də əqli mülkiyyətin və mülkiyyət texnologiyalarının ciddi şəkildə qorunduğu sektorlarda güclü müqavimətlə üzləşir.

Təmir hüququ şəxslərə müxtəlif məhsulları, xüsusilə elektron avadanlığı təmir etməyə icazə verən istehlakçı hüququdur. Məhz bu səbəbdən təmir hüququ istehsalçıların inhisarçılıq nəzarətindən yayınmaq üçün istehlakçılar tərəfindən müdafiə olunur. Belə ki, ənənəvi ictimai münasibətlər kontekstində istehsalçılar cihazların təmir işlərini inhisara aldığı üçün istehlakçılar yüksək məbləğdə ödənişlər etməyə yaxud onları istifadə müddəti başa çatmamış yenisi ilə dəyişdirmək məcburiyyəti ilə üzləşir. Rəqəmsal transformasiya cihazları və onların təmirini daha mürəkkəb hala gətirdiyindən istehlakçıların təmir xidmətlərinə əlçatanlıq məsələsi zərurətə çevrilmişdir. Digər tərəfdən, rəqəmsal cihazlar məqsədli və təyinatlı qısa ömürlü dizayn edilə bilər ki, bu da istehlakçıları mövcud məhsulları təmir etmək əvəzinə yeni məhsullar almağa təşviq edir [3]. Bu yanaşma istehlakçıların hüquqlarının pozulması kimi qiymətləndirilə bilər, hansı ki nəticədə məhsullar bilərəkdən müəyyən müddətdən sonra sıradan çıxmağa başlayır.

Həmçinin rəqəmsal cihazlara adətən proqramlar daxildir və nəticə etibarilə, məhsul istehsalçıları proqram təminatı və onun təmiri məsələləri üzərində əqli mülkiyyət hüquqlarının olması ilə bağlı hüquqlarını müdafiə edirlər. İstehlakçılar təmir hüquqlarına çatımlılıq əldə etmək istəyərkən bu hüquq istehlakçıların əqli mülkiyyət hüquqları arasında kolliziyaya səbəb ola bilər. Belə ki, texnologiya istehsalçıları məhsullar üzərində onların dizaynı və ayrı-ayrı komponentləri üzrə patentlərə və müstəsna hüquqlara malikdir. İstehsalçılar məhsulların təmir kitabçalarını, zəruri alətləri və diaqnostik proqram təminatını kommersiya sirri olaraq qoruya bilər ki, bu da nəinki fərdi istifadəçiləri, həm də müstəqil təmir xidmətləri tələb olunan məlumatları əldə etməsini çətinləşdirir. Digər tərəfdən, iqtisadi-nöqtəyi nəzərdən qiymətləndirmə aparsaq müstəqil təmir müəssisələri bazardan kənarlaşdırıla biləcəyi üçün əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması ilə istehlakçıların təmir hüquqlarının balanslaşdırılması zərurəti iqtisadi məsələyə çevrilir. Təmirin yalnız məhsulun istehsalçıları tərəfindən inhisarlaşdırılması bazar rəqabətinə mane ola, qiymətləri yüksək saxlaya və istehlakçı seçimini məhdudlaşdıra bilər. Bu səbəbdən istehlakçı məhsulun qanuni sahibi olsa belə, istehsalçı tərəfindən əqli mülkiyyət hüquqlarının mövcudluğu təmirə əlçatanlıq bərdə suallar doğurur. İstənilən halda nəzərə almaq lazımdır ki, təmir hüququ ilkin olaraq sosial ehtiyac və maraq olaraq meydana çıxsada, əslində əqli mülkiyyət hüquqlarının məntiqi və təbiətindən uzaq deyildir [4].

Təmir hüququ həm də "faydalı istifadə müddəti" anlayışı ilə əlaqələndirilir. Bu anlayış məhsulların köhnəlməzdən əvvəl ağılabatan müddət ərzində davamlılıq və yararlılıq standartlarına cavab verməsini ehtiva edir [5]. Rəqəmsal transformasiya bir çox məhsulların istifadə müddətini qısaltdığı üçün vaxtından əvvəl utilizasiyanın qarşısını almaq və istehlakçıları zəruri olmayan xərclərdən qorumaq üçün təmir hüququnun tətbiqi vacib görünür. Belə ki, rəqəmsal keçid, xüsusilə smart məhsulların dövriyyədə artması ilə cihazların faydalı istifadə müddəti də əhəmiyyətli həcmdə azalmışdır. 2023-cü ilin mart ayına olan məlumata əsasən, bütün dünya üzrə 6,92 milyard smartfon istifadəçisi mövcud idi ki, bu da ümumi dünya əhalisinin 86,34%-nin smartfona sahib olması deməkdir. Bu cihazların adi istifadə müddəti 2-3 il arasında olduğundan, yaxın gələcəkdə həmin milyardlarla cihazın sürətlə artan elektron tullantı dağlarına əlavə olunması çox mümkündür [6]. Göründüyü kimi, əgər daha əvvəl belə məhsulların faydalı istifadə müddəti 5-10 il intervalında dəyişirdisə, hazırda bu müddət 2-3 il aralığında özünü göstərir və cihazlar onların sonrakı istifadəsi üçün köhnəlməklə əlverişsiz vəziyyətə düşür. Bir çox hallarda istehlakçılar, zərurət olmasa belə cihazlarını yenisi ilə dəyişmək məcburiyyətində qalır.

Bu isə digər tərəfdən artan elektron tullantı problemini, eləcə də elektron məhsulların utilizasiyası və təkrar emalını tənzimləyən daha ciddi hüquqi çərçivələri gündəmə gətirdi. Təmir hüququnun tətbiqini nəzərdə tutan qanunvericilik elektron tullantı probleminə qarşı daha geniş və cəld

hüquqi reaksiyanın bir hissəsi kimi baxıla bilər, çünki təmir hüququna əlyetərlik yeni elektronikanın həcmi əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Məhz bu səbəbdən təmir hüququ fenomeni və onun irəli sürdüyü tələblər, bu qısalma dövrünü əqləbatan həddə azaltmaqla yanaşı, həm də istehlakçıların hüquqlarını qorumaq məqsədilə daha mükəmməl şəkildə tənzimlənmə tələb edir. Nümunə olaraq, Avropa İttifaqı artan elektron tullantı problemlərinin effektiv idarə edilməsi ilə bağlı hüquqi addımlar atmaqdadır. Məsələn, WEEE (Waste Electrical and Electronic Equipment) Direktivi və RoHS (Restriction of Hazardous Substances) Direktivi, elektron tullantıların idarə edilməsi və təhlükəli maddələrin məhdudlaşdırılması ilə əlaqədar vahid qaydalar təqdim edir [10].

Rəqəmsal transformasiya texnologiyaların daha çevik və effektiv şəkildə həyata keçirilməsini təmin etməsi ilə xarakterizə olunur. Bu dəyişim iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində resurs istifadəsinin yaxşılaşdırılması, optimallaşdırma və əməliyyatların daha az enerji sərfiyyatı ilə aparılmasını təmin edir. Bu baxımdan təmir hüququnu özündə təsbit edən hüquqi çərçivələr məhsulların təkrar istifadəsini, təmirini və təkrar emalını təmin etdiyi üçün dövrü iqtisadiyyat yaratmaq üçün vacibdir. Hökumətlər tərəfindən davamlı iqtisadiyyatın təmin edilməsi üçün təmir edilə bilən məhsulların dizaynını həyata keçirən şirkətlər üçün vergi güzəştləri və ya subsidiyaların tətbiqi kimi hüquqi təşviqlər mexanizmləri təklif edə bilər. Digər tərəfdən həm elektron tullantılara, həm də qeyri-davamlı iqtisadi nəticələrə səbəb olan məhdud faydalı istifadə müddəti olan məhsulları bilərəkdən dizayn edən istehsalçılara qanuni məsuliyyət tədbirləri tətbiq edə bilərlər. Planlı köhnəlmə (planned obsolescence) şirkətlərin satdıqları cihazların effektiv ömrünü qısaltmaq üçün istifadə etdiyi digər bir strategiyadır. Şirkətlər artıq zamanla aşınan hissələrdən istifadə etmək əvəzinə, proqram təminatına əsaslanaraq məhsulun performansını süni şəkildə pisləşdirir və istehlakçıları yeni məhsullar almağa məcbur edə bilərlər [1, s. 7]. Təmir hüququnu təsbit edən hüquqi çərçivələr, xüsusən də rəqəmsal əsrdə əqli mülkiyyət hüquqlarının yaratdığı hüquqi problemləri həll etməlidir. Çünki bu müstəvidə qanuni maraqların tarazlaşdırılması dayanıqlı iqtisadiyyata nail olmaq üçün çox vacibdir. Milli və beynəlxalq səviyyədə təmir hüququnu tənzimləmək məhsulun istifadə olunması üçün onun ömrünü uzatmağa, tullantıları azaltmağa və daha dayanıqlı iqtisadi modeli təşviq etməyə kömək etmiş olacaqdır. Təmir hüququnun tətbiqi təkcə istehlakçıların hüquqlarının qorunması kontekstində deyil, həm də iqtisadi və ətraf mühitin davamlı inkişafı baxımından gələcək illər üçün atılması zəruri addımdır. Nəticə etibarilə, ölkəmizdə istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində təmir hüququ tənzim edilməklə, istehlakçı hüququ olaraq yenidən nəzərdən keçirilə bilər. Bu yanaşma rəqəmsal əsrdə istehlak bazarındakı vəziyyəti ədalətli və balanslı şəkildə tənzim etməklə, həmçinin ölkədə dayanıqlı iqtisadi inkişafa nail olacaqdır.

III. Nəticə

Telekommunikasiyanın İnkişafı Sektorunun (ITU-D) Qlobal E-Tullantılar Monitoru 2024-ün 20 mart 2024-cü ildə təqdim olunmuş məlumatlarına əsasən, 2022-ci ildə qlobal miqyasda rekord həddə - 62 milyard kq elektron tullantı yaranıb ki, bu da il ərzində adambaşına orta hesabla 7,8 kq-a bərabərdir [8]. Göründüyü kimi, təmir hüququnun reallaşmadığı bir cəmiyyətdə onun nəticələri, həm də iqtisadi və ekoloji baxımdan əhəmiyyətli mənfi təsirlərə səbəb olur. Hər şeydən əvvəl, şirkətlər təmir alətlərinə, hissələrə və məlumatlara çıxışı məhdudlaşdırdıqda, istehlakçıları vaxtından əvvəl əşyalarını dəyişdirməyə məcbur olur. Bu, istehlakçı xərclərini artırır və təmir üzərində yalnız müəyyən istehsalçı şirkətlər tərəfindən inhisar nəzarəti yaradır ki, bu da bazar rəqəbatını və istehlakçının seçim imkanını məhdudlaşdırır.

Digər tərəfdən, ətraf mühit nöqtəyi-nəzərindən bu tendensiya artmaqda olan e-tullantı probleminə kömək edir, çünki məhsullar təmir oluna biləcəyi təqdirdə, bunun əvəzinə yenisi ilə dəyişdirilir. Bundan əlavə, iqtisadi cəhətdən müstəqil təmir müəssisələri və kiçik sahibkarlıq subyektləri bazardan çıxarılaraq istehsalçılara təmir xərclərini yüksək saxlamağa imkan verir, hansı ki, bu da birbaşa istehlakçı hüquqlarına təsir göstərir.

Nəticə etibarilə, təmir hüququnu təsbit edən hüquqi çərçivələr istehsalçılara təmir imkanlarını təqdim etməyi və dövrü iqtisadiyyatı dəstəkləməyi təşviq etməklə bu mənfi nəticələrin qarşısını ala bilər. Buna uyğun olaraq, normativ tənzimləmə ilə hökumətlər qanuni olaraq istehsalçılara elektron məhsulları daha asan təmir oluna bilən dizaynda istehsal edilməsini, eləcə də elektron tullantıları və

ətraf mühitə dəyən zərərləri azaltmaq üçün göstəriş müəyyən edə bilər. Eyni zamanda, hökumətlər təmir edilə bilən məhsullar hazırlayan şirkətlər üçün vergi güzəştləri və planlaşdırılan köhnəlməyə təşviq edənlər üçün inzibati məsuliyyət tətbiq edə bilər.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Aaron Perzanowski. Consumer Perceptions of the Right to Repair. *Indiana Law Journal*, Forthcoming Case Legal Studies Research Paper No. 2020 25. 36 Pages. Posted: 11 Nov 2020. Volume 96: 361-394 p.
2. California's Digital Fair Repair Act: SB 244. An official website of Perkins Coie LLP. URL: <https://perkinscoie.com/insights/update/californias-digital-fair-repair-act-sb-244> (last access: 10.12.2024).
3. Elizabeth Chamberlain, iFixit. What Is the Right to Repair? Edition 124, April 2023. URL: <https://rla.org/media/article/view?id=1578> (last access: 11.12.2024).
4. Leah Chan Grinvald, Ofer Tur-Sinai. Intellectual Property Law and the Right to Repair. *Fordham Law Review*. 2019. Volume 88. Issue 1. Article 3. Page 84.
5. Lifespan of Electronic Components Explained (by Steven Waterson). URL: <https://www.componentsense.com/blog/lifespan-of-electronic-components-explained> (last access: 13.12.2024)
6. Monahan J (2023). More than Six Billion Smartphones on Earth, but Who Will Fix Them? Week in Repair. Fight-to-Repair. URL: <https://fighttorepair.substack.com/p/more-than-six-billion-smartphones> (last access: 09.12.2024)
7. Right to repair: Making repair easier and more appealing to consumers. European Parliament News. URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20240419IPR20590/right-to-repair-making-repair-easier-and-more-appealing-to-consumers> (last access: 11.12.2024)
8. The Global E-waste Monitor 2024. An official website of The Telecommunication Development Sector (ITU-D). URL: <https://www.itu.int/en/ITU-D/Environment/Pages/Publications/The-Global-E-waste-Monitor-2024.aspx> (last access: 10.12.2024)
9. TR Subramanya, Nidhi Saroj. Is right to repair one's own good a Consumer Right? An analysis of the changing dimensions of consumer rights in India. *The International Journal on Consumer Law and Practice (IJCLP)*. Volume 11, article 9. 2023. Page 184.
10. Waste from Electrical and Electronic Equipment (WEEE). An official website of the European Union. URL: https://environment.ec.europa.eu/topics/waste-and-recycling/waste-electrical-and-electronic-equipment-weee_en (last access: 06.12.2024)

THE IMPACT OF THE ECONOMIC CONSEQUENCES OF THE DIGITAL TRANSFORMATION ON THE RELEVANCE OF THE RIGHT TO REPAIR

SEVINJ SHIKHALIYEVA¹

Abstract

Today, digital transformation is observed in all sectors of public relations, and this inevitable transition has a significant impact on the entire economic landscape, including consumer rights. It is an undeniable fact that as information and communication technologies develop, the complexity of electronic devices increases, which makes their repair more difficult, as well as limits the ability of consumers to maintain and replace these products. This trend leads to an increase in e-waste, and only

¹ Senior lawyer / AZPROMO, Legal Department / email: sevinc.sshikhaliyeva@gmail.com

a fraction of such devices is recycled. By bringing the right to repair to the agenda, the aforementioned makes its relevance necessary. The aim of this study is to analyze key aspects of how the right to repair provides consumers with access to the information, spare parts and tools needed to repair their products, promote sustainability and reduce waste, including a sustainable and fair economy approach in the context of digital transformation. This article can be a helpful tool for developing legal frameworks and appropriate strategic approaches for the theoretical and practical realization of the right to reparation.

Keywords: *right to repair, consumer rights, intellectual property rights, useful lifespan, electronic waste (e-waste), sustainable economy.*

ВЛИЯНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПОСЛЕДСТВИЙ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ НА АКТУАЛЬНОСТЬ ПРАВА НА РЕМОНТ

СЕВИНДЖ ШИХАЛИЕВА¹

Резюме

Сегодня цифровая трансформация наблюдается во всех отраслях общественных отношений, и этот неизбежный переход оказывает существенное влияние на весь экономический ландшафт, включая права потребителей. Неоспоримым фактом является то, что по мере развития информационных и коммуникационных технологий увеличивается сложность электронных устройств, что затрудняет их ремонт, а также ограничивает возможности потребителей по обслуживанию и замене этих изделий. Эта тенденция приводит к увеличению количества электронных отходов, и лишь часть таких устройств перерабатывается. Внося право на ремонт в повестку дня, вышеупомянутое делает его актуальность необходимой. Целью данного исследования является анализ ключевых аспектов того, как право на ремонт предоставляет потребителям доступ к информации, запасным частям и инструментам, необходимым для ремонта их продукции, содействия устойчивому развитию и сокращению отходов, включая устойчивый и справедливый экономический подход в контексте цифровой трансформации. Эта статья может стать полезным инструментом для разработки правовых рамок и соответствующих стратегических подходов для теоретической и практической реализации права на возмещение ущерба.

Ключевые слова: *право на ремонт, права потребителя, права интеллектуальной собственности, срок полезного использования, электронные отходы (э-отходы), устойчивая экономика.*

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 23.12.2024

Çapa qəbul tarixi: 30.04.2025

¹ Старший юрист / AZPROMO, Юридический отдел / email: sevinc.sshikhaliyeva@gmail.com